

## O'ZBEK YOZMA YODGORLIKLARIDA RANG BILDIRUVCHI LEKSIKANING TARIXIY-SEMANTIK EVOLYUTSIYASI

Xoliqova Zahro Arol qizi

ORCID: 0009-0009-3402-8363

[zakhrokholikova@gmail.com](mailto:zakhrokholikova@gmail.com)

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada o'zbek tilining turli tarixiy taraqqiyot bosqichlariga oid yozma yodgorliklari - qadimgi turkiy bitiklar, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", shuningdek Alisher Navoiy asarlari va zamonaviy adabiy til matnlari asosida rang bildiruvchi leksik birliklarning semantik taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rang otlarining dastlabki denotativ (asosiy, predmetga xos) ma'nosi tarix davomida ijtimoiy-madaniy, diniy va mafkuraviy omillar ta'sirida kengayib, ular ustiga qo'shimcha konnotativ va simvolik ma'no qatlamlari yuzaga kelgan. Maqolada rang leksikasining ma'no ko'chishi yo'llari (metafora, metonimiya) aniqlanadi va har bir davrga xos rang konseptining tarixiy-madaniy sabablari izohlanadi.

**Kalit so'zlar:** rang leksikasi, diaxroniya, semantik evolyutsiya, yozma yodgorlik, etnolingvistika, konnotatsiya, ma'no ko'chishi

## HISTORICAL-SEMANTIC EVOLUTION OF COLOR-DENOTING VOCABULARY IN UZBEK WRITTEN MONUMENTS

Kholikova Zahro Arol qizi

ORCID: 0009-0009-3402-8363

[zakhrokholikova@gmail.com](mailto:zakhrokholikova@gmail.com)

Shahrisabz State Pedagogical Institute

**Abstract:** This article analyzes the semantic evolution of color-denoting lexical units in the Uzbek language based on written monuments of different historical periods - ancient Turkic runic inscriptions, "Devonu lugatit turk", "Qutadgu bilig", the works of Alisher Navoi, and texts of the modern literary language. The findings show that the original denotative meaning of color terms has expanded over time under the influence of socio-cultural, religious, and ideological factors, acquiring additional connotative and symbolic layers of meaning.

**Keywords:** color lexicon, diachrony, semantic evolution, written monument, ethnolinguistics, connotation, semantic shift

## KIRISH

Til taraqqiyotining tarixiy bosqichlarini o'rganish nafaqat grammatik qurilish, balki leksik-semantik tizimning o'zgarish qonuniyatlarini ham yoritishni taqozo etadi. Rang bildiruvchi so'zlar til lug'at tarkibining eng qadimiy va barqaror qatlamlaridan biri hisoblanadi, biroq ularning semantik hajmi va uslubiy vazifasi tarixiy davrlar davomida bir xilda qolmagan. Zamonaviy tilshunoslikda rang leksikasi ko'pincha sinxron nuqtayi nazardan, alohida rang nomlarining semantik maydoni yoki frazeologik faolligi asosida o'rganilgan, biroq uning diaxronik - ya'ni tarixiy taraqqiyot yo'nalishidagi - tadqiqi hamon yetarli darajada monografik yoritilmagan. Ushbu bo'shliq mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi - o'zbek tilining qadimgi, o'rta va yangi davrlariga oid yozma yodgorliklari materiali asosida rang bildiruvchi leksikaning semantik evolyutsiyasini aniqlash va tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: 1) qadimgi turkiy yozma manbalardagi rang leksikasini aniqlash; 2) o'rta asr manbalarida uning uslubiy-semantik xususiyatlarini tahlil qilish; 3) zamonaviy til bilan qiyoslash; 4) ma'no ko'chish yo'llarini aniqlash.

Ilmiy farazimizga ko'ra, rang so'zlarining semantik strukturasi tarixiy davrlar davomida bosqichma-bosqich kengaygan: boshlang'ich bosqichda ular asosan predmet-belgi ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik ijtimoiy-madaniy va diniy omillar ta'sirida ramziy-baholovchi ma'nolar kasb etgan.

## MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida uch xronologik qatlamga oid manbalar tanlab olindi: 1) qadimgi turkiy davr - Urxun-Enasoy bitiklari va Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari; 2) o'rta asr davri - Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni va Alisher Navoiy asarlari; 3) zamonaviy davr - XX-XXI asr o'zbek badiiy va publitsistik matnlari. Har bir manbadan rang bildiruvchi leksik birliklar (oq, qora, ko'k, sariq, qizil, yashil va boshqalar) tanlab chiqilib, ularning kontekstdagi ma'no qirralari qayd etildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: tarixiy-qiyosiy metod (turli davr manbalarini o'zaro solishtirish uchun), komponent tahlil metodi (so'zning semik tarkibini ochish uchun), kontekstual-semantik tahlil (so'zning matndagi konkret ma'nosini aniqlash uchun), etimologik tahlil (so'zning kelib chiqishi va dastlabki ma'nosini tiklash uchun) hamda qisman statistik metod (rang nomlarining manbalardagi qo'llanish chastotasini hisoblash uchun).

## NATIJALAR

Tadqiqot natijalari rang leksikasining uch bosqichli semantik taraqqiyotini ko'rsatdi.

Birinchi bosqichda, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda rang otlari asosan narsa-hodisaning tashqi, ko'rinadigan belgisini ifodalovchi denotativ ma'noda

qo'llangan. Xususan, "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan rang nomlarining aksariyati tabiat hodisalari, hayvonlar rangi va harbiy-siyosiy atamalar (masalan, rang asosida shakllangan etnonim va unvonlar) bilan bog'liq holda uchraydi (1, 47-b.). Bu davrda rang so'zlari hali kengaygan konnotativ ma'noga ega bo'lmagan, ular ko'proq tasniflovchi-identifikatsion vazifani bajargan (2, 112-b.).

Ikkinchi bosqichda - o'rta asr manbalarida - rang leksikasi sezilarli semantik boyish jarayonini boshdan kechirgan. "Qutadg'u bilig"da rang otlari axloqiy-falsafiy tushunchalarni ifodalash vositasiga aylana boshlagan: masalan, oq rang poklik, halollik va donolik ramzi sifatida, qora rang esa nodonlik yoki motam ramzi sifatida qo'llangan (3, 89-b.). Alisher Navoiy ijodida bu jarayon yanada chuqurlashadi - rang otlari endi nafaqat axloqiy, balki estetik va oshiqona kechinmalarni ifodalovchi badiiy-obrazli vositaga aylanadi; masalan, ko'plab turg'un birikmalarda qora rang go'zallik mezonini sifatida namoyon bo'ladi (4, 156-b.).

Uchinchi bosqichda, zamonaviy o'zbek tilida rang leksikasining semantik maydoni yanada kengaygan: rang otlari endi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va hissiy-baholovchi ma'nolarda faol qo'llaniladi. Statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, oq va qora ranglar barcha davrlarda eng yuqori qo'llanish chastotasiga ega bo'lgan, bu esa ularning universal aksiologik (baholovchi) xususiyati bilan izohlanadi (5, 34-b.).

Shuningdek, ma'no ko'chishi jarayonida metaforik ko'chish (rangning ma'naviy-axloqiy sifatga ko'chishi) metonimik ko'chishga (masalan, rang nomi orqali butun predmet yoki hodisaning nomlanishi) nisbatan ustunlik qilgani aniqlandi.

## MUHOKAMA

Olingan natijalar rang leksikasining semantik taraqqiyoti tasodifiy emas, balki jamiyat taraqqiyoti, diniy dunyoqarash o'zgarishi va madaniy aloqalar bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Ayrim tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, rang konseptlari tilning "madaniy xotirasi" vazifasini bajaradi va xalqning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'zida aks ettiradi (6, 21-b.). Bizning tadqiqotimiz natijalari ushbu qarashni tasdiqlaydi: islom dinining qabul qilinishi bilan oq va yashil ranglarning musbat konnotatsiyasi kuchaygan bo'lsa, keyingi davr mafkuraviy o'zgarishlari ta'sirida qizil rang alohida siyosiy-mafkuraviy ma'no kasb etgan.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari rang leksikasining semantik kengayishi bir tekis kechmaganini ko'rsatadi - ba'zi rang otlari (oq, qora, qizil) boshqalarga (jigarrang, kulrang) nisbatan ancha faol semantik rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Bu holat rang so'zlarining tilning asosiy lug'at fondidagi o'rni va qo'llanish chastotasi bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi, bu fikr boshqa turkiy tillar materialida olib borilgan tadqiqotlar natijalari bilan ham mos keladi (7, 63-b.).

## XULOSA

Yakunda shuni aytish mumkinki, o'zbek tilida rang bildiruvchi leksika qadimgi davrdan hozirgi kungacha uch bosqichli semantik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan:

denotativ-tasniflovchi bosqichdan axloqiy-badiiy bosqichga, undan esa ijtimoiy-baholovchi bosqichga o'tgan. Bu jarayon tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan bir qatorda ijtimoiy-madaniy va diniy omillar ta'sirida ham kechgan. Tadqiqot natijalari o'zbek tili tarixiy leksikologiyasi va etnolingvistikasi sohasidagi tadqiqotlarni boyitish, shuningdek, oliy va o'rta ta'lim muassasalarida o'zbek tili tarixi va leksikologiyasi fanlarini o'qitishda amaliy manba sifatida foydalanish imkoniyatiga ega.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk / tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. - Toshkent: Fan, 1960. - 500 b.
2. Rustamov A. So'z xususida so'z. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. - 168 b.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. - Toshkent: Fan, 1971. - 972 b.
4. Mahmudov N. Til va madaniyat. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015. - 296 b.
5. Doniyorov X. O'zbek adabiy tili tarixidan. - Toshkent: Fan, 1965. - 214 b.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. - Toshkent: Yozuvchi, 2002. - 336 b.
7. Nasimov U. Turkiy tillarda rang bildiruvchi so'zlarning semantik-struktur xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. - 2018. - №3. - B. 58-65.